

Сейтмуратова А.Ж.

УЛУУ ҮРКҮН – КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТЕҢСИЗДИГИНИН НАТЫЙЖАСЫ

Сейтмуратова А.Ж.

НЕРАВЕНСТВО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ УРКУН (ВОССТАНИЕ)

A.Zh. Seitmuratova

THE INEQUALITY OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE GREAT URKUN (UPRISING)

УДК: 811

Бул макала Улуу Үркүндүн 100 жылдыгына арналат жана 1916-жылдагы кыргыз элинин падышачылык эзүүсүнө каршы чыккан Улуттук-боштондук көтөрүлүшү, колониялык империяга каршы күрөшү, жүрүшү, жеңилиши жана азыркы учурдагы анын актуалдуулугу жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: *Үркүн, көтөрүлүш, колония, империя, аскердик бийлик, жарандык бийлик, аскер губернатору.*

Эта статья посвящается 100 летию Великого национального освободительного восстания 1916 года. Кыргызский народ восстал против деспотичного режима царизма, рассказывает о ходе и поражениях об актуальности и современности национального освободительного восстания против колониальной империи.

Ключевые слова: *Восстание, колония, империя, военная власть, гражданская власть, губернатор армии.*

This article will dedicate 100 th anniversary of the Great National liberation uprising in 1916 years. Kyrgyz people rebelled against the autocratic tsarist regime, talks about the progress and the defeat of the relevance and modernity of the national liberation uprising against colonial empire

Key words: *Rise of the colony, the empire, military power, civil power, the governor of the army.*

Тарых өз ирети менен калыбына келүүдө жана такталууда.

Быйыл 2016-жыл Кыргыз Республикасынын президенти Алмазбек Атамбаевдин жарлыгы менен «Тарых жана маданият жылы» деп жарыяланса, ага удаа эле Улуу үркүнгө же кыргыз элинин Улуттук-боштондук күрөшүнүн 100 жылдыгы белгиленип, жержерлерде, ЖОЖдордо илимий-практикалык конференциялар өтүп, илимий жыйынтыктар жасалууда жана да жасалмакчы. Анткен себебим, буга чейин бул тема тууралуу азыноолак маалыматтарга ээ болгон болсок, эми өзгөчө маалыматтарга, ачык маалыматтарга, так сандарга ээ болуудабыз.

1 кылымдан бери кепинделип, коюлбай калган мекендештерибиздин сөөктөрүн жыюу, коюу жана аларды изилдөө иштери жүргүзүлдү. Бул – эгемен Кыргыз мамлекетинде болду. Биздин оюбузча, бул бүйүр кызыткан, ар бир кыргызстандыкты кызык-

тырган жана ойлондурган маселе болгондуктан сөз, биздин мурунку муун-атабаларыбыз, алардын басып өткөн жолу, тагдырытууралуу болуп жатат.

Улуу Конфуций: «Келечекти андап билүү үчүн өткөн тарыхты үйрөнгүлө» (1) деген тыянакка келгендей, биздин ар бир күнүбүз – тарых, ал эми тарыхты үйрөнүү, билүү ошондой эле кийинки муунга жеткирүү бул – биздин бүгүнкү парзыбыз.

Бизге белгилүү болгондой, жаңы каратылган жерлерге Орусиянын саясий башкаруу системасы XIX к. 60-жж. киргизилип, 1865-жылдын февралында Түркстан областы түзүлүп, ал Арал деңизинен Ысык-Көлгө чейинки аймакты камтыган. Ага Ысык-Көл, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө өрөөндөрү, кийинчерээк Борбордук Теңир-Тоо карап калган. Түркстан анобластынын алгачкы аскер губернаторлугуна генерал М.Г.Черняев дайындалып, ал аскердик жана граждандык бийлик жүргүзгөн. 1867-жылы область Түркстан генерал-губернаторлугуна айланат да, анын чегинде Сыр-Дарыя (борбору - Ташкент) жана Жети-Суу (борбору – Верный) областтары түзүлөт. Бул областтын аскер губернатору болуп Г.А.Колпаковский дайындалган. Областтар уезддерге бөлүнгөн. Өз кезегинде уезддер болуштуктарга бөлүнүп, ал эми айылдар аларга караган. Болуштуктар эки-үч миң түтүндөн, айылдар жүз-эки жүз түтүндөн турган.

1876-жылы 19-февралда Түштүк Кыргызстандын курал менен басылып алынып, феодалдык Кокон хандыгы жоюлган соң, анын аймагында Түркстан генерал-губернаторлугуна караштуу Фергана областы түзүлүп, анын башына генерал М.Д.Скобелев дайындалган. 1878-жылдын 29-апрелинде Түркстандын генерал-губернатору Г.А.Колпаковский буга чейин борбордун ролун аткарып келген Токмок шаарынын милдетин аткаруу үчүн эми борбор деп Бишкек шаары эсептелсин деген мыйзамын чыгарган, мунун негизинде, быйыл Бишкек шаары өзүнүн 138 жылдыгын салтанаттуу белгилеп өткөрдү.

1886-жылдан баштап «Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндө Жобо» күчүнө кирет да, Түркстан генерал-губернаторлугу Түркстан крайы аталып,

анын карамагына Самарканд, Сыр-Дарыя жана Фергана областтары кирген.

Кыргызстандын аймагынын Орусияга киргизилиши – Орусиянын бийлигинин шаан-шөкөттүү, кеңири бийлеп, Түркстандын аймагындагы калктарга өзүнүн саясий жана жарандык бийлигин жүргүзүүсүнө жолдун ачылышы дегендик.

Түркстанды орусташтыруу – колониялык – улутчул саясаттын негизи катары ХХ к. башында мурдагыдан күч алган. 1911-жылдын 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго: “Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына сиңдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат!” деген көрсөтмөсү бар. Бул не деген мыйзам? же «казанчынын өз эрки, кайдан кулак чыгарса» деген сыяктуу ошол учурдагы бийликтин өзүмчүлдүгүбү? же карапайым кыргызды тукум курут кылуунун айласыбы? бул суроолорго карт тарыхтан жооп издеп көрөлүчү?

Кыргызстандын аймагы Орусияга каратылгандан баштап бул жакка келгин дыйкандар көчүп келе баштаган. Падыша бийлиги аларга – орус, украиндерге дыйканчылыкка ыңгайлуу, жери семиз, кара топурактуу, өзөн-суусу мол өрөөндөрдү, ойдуңдарды, негизги жолго жакын жерлерди жергиликтүү калктан тартып бере баштаган. Ал эми жергиликтүү калкка суу келбеген, чөп чыкпаган, таштак жерлер гана калганын ата-бабаларыбыз айтып келет. 1916-жылы Түркстандагы жалпы калктын 6 пайызын түзгөн орустарга эгин үчүн жарактуу жердин 57,7 пайызы берилген. Ал эми калктын 94 пайызын түзгөн жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4 пайызына ээ болгон. Муну менен эле чектелип калбастан, келгиндер жергиликтүүлөрдү аябай кордошуп (кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп, суу бербей коюшканда) кыжырына тийгенде, алар өз жерлерин таштап кетүүгө аргасыз болушкан. Соода-сатык мамилелеринде да, малдарды сатып алууда да кыйынчылык жаратпай койгон эмес. Буга чейин болуп өткөн, атап айтканда, XIX к. аягындагы эң ири көтөрүлүш катары тарых барактарына кирген, улуттук жана социалдык теңсиздиктин күчөшү, орус төбөлдөрүнүн эзүүсү, падышачылыктын колониялык жүргүзгөн саясаты себеп болгон – Анжиян көтөрүлүшүнөн соң, падышачылык бийлик жергиликтүү элдин нааразычылыгынын алдын алып, Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн сырткары келгин дыйкандарды да куралдандырууга өткөн. 1891-жылы 29-ноябрда падыша өкмөтү келгин дыйкандарды куралдандыруу жөнүндөгү документти кабыл алып, анын натыйжасында Сыр-Дарыя областы 1500 мылтык алган. Анжиян көтөрүлүшү мезгилинде (1898-ж.) 300 мылтык ок-дарысы менен Жети-Суу областындагы келгиндерге таратылып берилген.

1901-ж. маалымат боюнча Түркстанда келгин дыйкандардын колунда 18,7 миң мылтык ок-дарысы менен болгон. 1916-ж. көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгиндер дыйкандардын 43 пайызы куралданган. Бул эмне деген шумдук? Куралдуунун алдында куралсыздын башы кетпейби? Жаны чыкпайбы? Же кыргызды же башканы тукум курут кылуубу? Демек, курал алып жүрүүгө ылайыктуулардын бардыгы – куралдуу дегени (жаш балдар, кары-картаңдардан, майыптардан башкасы). Өзүнүн сөзүн туура дегенди, өз укугун коргогонду заматта атып салуу же андан кутулуу ыкмасыбы?

1914-1918-жж. Орусия менен Франциянын ортосунда жүргөн биринчи дүйнөлүк согуш, ал согушка 38 өлкөнүн катышуусу, анын ичинде Кыргызстандын жана Казакстандын аймагындагы колониялардын элинин да мындан сыртта калбашы мыйзам ченемдүү көрүнүш, бирок бул тизменин ичинде эл башылардын – болуштардын, бийлердин, манаптардын балдарынын аты-жөнүнүн тизмеде жоктугу таң калыштуу. Анда согушка ким барууга тийиш? Ансыз да согушка акча, кийим-кече, жылкыларды жөнөтүп турган.

1916-жылдын 25-июнундагы ак падышанын Түркстандын элдеринен аскердик курактагы эркектерди (19дан 43 кө чейинки) согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү указы, ансыз да кабыргасы кайышкан элдин кыжырын кайнатып, колуну курал алып чыгууга аргасыз кылган.

1861-жылы падышалык Орусияда «репостной-лук укук» жоюлган соң, Орусиядагы дыйкандар эркин болуп, аларга жер жетишсиз болгондуктан, аларды Борбордук Азияга көчүрүү иштери (саясаты) башталган.

Т.и.к., доцент, ХГУнун ага окутуучусу, «Б.Гафуров» атындагы музейдин директору Х.Холджураевдин «1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшкө арналган эмгектеринде» Түркстандан жалпы жонунан 4 млн. калк көтөрүлүшкө чыгып, 42% орус дыйкандары көчүрүлүп келинген, Керенскийдин Указы боюнча Чопкулук волостунан 343, Исфана волостунан 343, Бөксө сибирги волостунан 297 киши катышкандыгы ж.б. тууралуу маалыматтары бар.

Кыргызстан тарыхы илиминин атасы К.Усенбаевдин пикири боюнча «Жазалоочу отряд» тарабынан, ачкалыктан, эпидемиядан 20 000 адам өлгөн. Түндүк Кыргызстандын калкы 119,215 адамга же 41.4% га азайган. Пишпек, Пржевальск уездери боюнча толук маалыматтар бар, 2 уезд боюнча 214 072 адамга кыскарган, а калган уездер боюнча курмандыктар дагы да болсо такталууда.

Ташкент, Самарканд жана Сыр-Дарыя областтарына жазалоочу отряд келген, Жети-Суу, Фергана областтарында, өзгөчө жазалоочу отряд менен эл катуу күрөшкөн, кандуу күрөшкө өткөн, ал эми мындай жерлерге отряд келбей калган учурлары да болгон.

Т. и. доктору, ОшМУнун Юридикалык институтунун проректору Б.К.Абытовдун 1916-жылдагы улуттук көтөрүлүштүн айланасындагы макаласында кыргыздарды, карапайым калкты жазалоочу отряддын элди аесуз эзгендиги, кыргыздар менен казактар жайгашкан аймактагы күнөөсүз элди көкүрөктөгү балага чейин атып салгандыгын, калктын эбегейсиз кордук көргөндүгү, күнөөсүз ажал тапкандыгы жөнүндөгү талаш-тартыштар жүрүп, ал сандар Кыргыз өкмөтүнүн «көч башы» Жусуп Абдырахмановдун жазган маалыматына - 150 000 адам курман болуп, 150 000 адам «уюштурулган өлүмдөн» каза болгону тууралуу макаласындагы сандар менен дал келерин баса айтып көрсөтөт. Бул маселени кыргыз окумуштуулары көтөрүп чыгып, Алма-Атадагы Россия Федерациясынын тарыхы институтунда болуп өткөн дискуссияда алар 1916-жылдагы көтөрүлүштү - Улуттук-боштондук көтөрүлүш деп эсептебей тургандыгын, кыргыз-казакты тукум курут кылуу эместигин айтышкандыгын доктор макаласында баяндаган.

Улуттук боштондук көтөрүлүш боюнча өтө курч талаш-тартыштар жүрүүдө, кээде так, анык маалыматтарды да таба албайбыз.Тилекке каршы,

Кыргызстандын түштүк бөлүгү, өзгөчө түштүк-батыш аймагы боюнча маалыматтарды биз өзүбүзгө кошуна турган Кожент областынын архивдеринен таба алабыз деп ойлойм.

Бир кылым өтсө да, улуу муундар, ата-бабаларыбыз алдында адамдык парзыбызды б.а.эркиндик үчүн күрөшкөн адамдардын сөөктөрүн казып алып, ак кепиндеп жерге бердик. Ылайым мындан ары жерибизде тынчтык орноп, бейпилдик өкүм сүрсүн!

Адабияттар:

1. Баткен таны. №18(740) 16-май 2016-ж.
2. Баткен таны. №47 7-декабрь 2015-ж.
3. Ө.Ж.Осмонов, А.А.Асанканов. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Б., 2003. 270-б.
4. Шахтер жолу 2016-ж. №32
5. Ө.Ж.Осмонов, А.С.Мырзакматова «Кыргызстан тарыхы» Б.,2012.
6. Кут билим №36 25-сентябрь 2015-жыл.
7. Жаныбеков А.Ж; Жаныбеков К.А. «Сүлүктүнүн тарых барактарынан». Б., 2006.
8. Б.К.Абытов. 1916 год: Полемика вокруг восстания кыргызов (продолжение) 28 января 2016г.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.